

MARCEL GIELIS

De actuele betekenis van de strijd tegen keizers-koster en voor godsdienstvrijheid

Enkele weken geleden berichtte het VRT-nieuws dat op het einde van de zomervakantie de herdenking van de Boerenkrijg van start gaat in Overmere, waar in 1798 – 225 jaar geleden dus – deze opstand tegen de Franse bezetter ook begonnen is¹. In een publicatie ter gelegenheid van de herdenking in 1998, waaraan ik meegewerkt heb, werd de stelling verdedigd dat de Boerenkrijg in continuïteit staat met de Brabantse Omwenteling, die plaatsgreep in hetzelfde jaar als de Franse Revolutie, 1789, en op het eerste zicht ook een opstand is tegen het vorstelijk absolutisme. Doch terwijl in Frankrijk het katholicisme nog altijd staatsgodsdienst was, had keizer Jozef II als verlicht despoot in de Zuidelijke Nederlanden, die behoorden tot zijn erflanden, een versie van het christendom opgelegd, die sterk afweek van het traditionele christendom en waartegen dan in 1789 vooral Brabanders in opstand kwamen. De Brabantse Omwenteling is dus een strijd voor godsdienstvrijheid en voor het recht om het traditionele katholicisme te mogen beleven.

In diezelfde lijn van Brabantse Omwenteling en Boerenkrijg situeren zich ook opstanden tegen Napoleon (zowel in het huidige Belgische deel van het oude hertogdom Brabant als het Nederlandse Noord-Brabant) en de Belgische Revolutie van 1830. In dit continu verzet tegen verlichte despoten heeft de uit Tilburg afkomstige priester Anthonius van Gils, die professor was aan de theologische faculteit van de oude Universiteit van Leuven en stichter werd van het seminarie van 's-Hertogenbosch, vooral door zijn publicaties een belangrijke rol gespeeld.

In dit artikel wil ik op de eerste plaats de continuïteit, zowel tussen diverse vormen van verlicht despotisme als tussen herhaalde uitingen van verzet daartegen op het einde van de 18de eeuw en in de eerste helft van de 19de eeuw aantonen. Vervolgens belicht ik de figuur van Anthonius van Gils en bespreek ik kort diens geschriften die te maken hebben met de strijd voor godsdienstvrijheid. Tenslotte ga ik in op de betekenis die die de gebeurtenissen van twee eeuwen geleden thans nog kunnen hebben voor discussies over de verhouding van de staat tegenover kerken, religies en levensbeschouwingen en over het verschil tussen de

1 <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2023/06/04/225-jaar-geleden-startte-de-boerenkrijg-in-overmere-herdenkings/>. In deze herdenking van de Boerenkrijg van 225 jaar geleden heeft het Davidsfonds, de belangrijkste cultuurvereniging in Vlaanderen, het voortouw genomen: zie <https://www.davidsfonds.be/boerenkrijg>.

Franse lekenstaat en echte godsdienstvrijheid zoals die bv. sinds lang krachtens de grondwet in België bestaat.

De strijd voor godsdienstvrijheid in België (1789-1848)

Thans is het een wijdverspreide opvatting dat de idee van godsdienstvrijheid een product is van de 18de-eeuwse Verlichting. Doch uit de *Letter Concerning Toleration* (1685) van John Locke blijkt dat de godsdienstvrijheid op de eerste plaats een eis is van gelovigen ten opzichte van een staat die totalitaire pretenties heeft. De liberalen, die vrijheid van meningsuiting nastreefden, hebben zich slechts later bij deze vrijheidsstrijd aangesloten. Locke stelt omwille van theologische redenen dat het geloof niet door de overheid kan opgelegd worden. Een geloof dat door de staat afgedwongen wordt, maar waarvan de mens niet in het diepst van zijn hart overtuigd is en waar hij zich niet vanuit een innerlijke overtuiging bij aansluit, 'rechtvaardigt' die mens niet en leidt dus geenszins tot heil².

Verlichte despoten zoals Jozef II hadden echter niet veel begrepen van Locke, evenmin overigens van Immanuel Kant, die toch de grote filosoof van de Verlichting is. In zijn grote godsdienstfilosofische werk *Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft* (dat hij evenwel slechts in 1793 schreef) laat ook Kant ruimte voor traditionele religies zoals het christendom, die deels buiten die grenzen vallen van wat voor het menselijk verstand inzichtelijk is, op voorwaarde dat de ethische kern van de door verkondiging en rituelen overgedragen religie dezelfde is als die van de verstandelijk inzichtelijke religie. Met een dergelijke opvatting heeft een religie zoals het katholicisme, dat groot belang hecht aan redelijke verantwoording van het geloof en aan apologetiek, m.i. allerminst een probleem. Doch verlichte despoten verengden – enigszins in de lijn van Erasmus en het humanisme van de Renaissancetijd – het christendom min of meer tot de ethische dimensie en veroorzaakten dat traditionele katholieken, die groot belang hechtten aan liturgie en devoties, in opstand kwamen.

Belangrijke gebeurtenissen in de (Zuidelijke) Nederlanden vormen een illustratie van de stelling van Locke. Als verlichte despoot toonde Jozef II zo'n verregaande regeldrift ten aanzien van religieuze aangelegenheden dat hij de bijnaam 'keizer-koster' verwierf. Hij vormde het kerkelijk huwelijk om tot een burgerlijk wettelijke verbintenis, schafte de contemplatieve kloosters als zijnde 'onnuttig' voor de samenleving af, deed de vele en diverse broederschappen opgaan in de éne Broederschap van de Werkdadige Liefde, sloot bedevaartplaatsen en beperkte het aantal feestdagen. De vervanging van de grootseminaries door staats-

2 John Locke, *Een Brief over tolerantie*, vertaling, inleiding en essay van Inigo Bocken, Budel, 2004, p.31.

scholen – in de Zuidelijke Nederlanden het Seminarie-Generaal in Leuven in het gebouwencomplex rond het huidige Maria-Theresiacollege – was duidelijk een brug te ver en gaf aanleiding tot de zogenoemde Brabantse Omwenteling.

Hendrik van der Noot, advocaat, maar ook zoon van een feodale heer, wilde het herstel van de regime zoals dat was vóór de verlichte hervormingen van Jozef II. In de zomer van 1788 week hij uit naar Noord-Brabant en verzamelde daar rond Breda een leger van opstandelingen of ‘patriotten’ (voornamelijk uit het hertogdom Brabant), dat de steun kreeg van de abten van de Brabantse abdijen. Bij dit leger, dat dus voornamelijk bestond uit ‘katholieken’, sloten zich evenwel ook ‘liberalen’ aan, namelijk de Vonckisten of aanhangers van een andere advocaat, Jan Frans Vonck, die zich veeleer oriënteerde op de ideologie van de Franse Revolutie van enkele maanden tevoren. In oktober 1789 viel het patriottenleger onder leiding van generaal Jan Andries vander Mersch de Zuidelijke Nederlanden binnen; op 27 oktober 1789 versloeg het de troepen van Jozef II in de straten van Turnhout. Als gevolg van deze slag ontstond een onafhankelijke confederatie van voormalige Zuid-Nederlandse vorstendommen: de Verenigde Nederlandse of Belgische Staten. Turnhout werd “den eersten troost der Staten”, zoals het luidt in de aanhef van de toen door Sebastien-Joseph Robson gecomponeerde ‘mars van Turnhout’, omdat ze de eerste stad was die tijdens de Brabantse Omwenteling bevrijd werd en toetrad tot de confederatie van de Verenigde Staten van België, een voorafbeelding van België waarvan evenwel het Prinsbisdom Luik nog geen deel uitmaakte³.

Van der Noot werd eerste minister van de nieuw gevormde confederale staat, maar de echte machthebber was zijn secretaris, een vicaris van het bisdom Antwerpen, nl. Petrus van Eupen⁴. Dat was ook niet de godsdienstvrijheid waarvoor de Bossche seminariepresident Anthonius van Gils (althans in zijn boek over *De Gronden van het Geloof* uit 1800) opkomt, maar het vervangen van de ene keizer-koster door een andere. (Het is overigens nu nog altijd een probleem dat katholieken de neiging hebben vooral op te komen voor godsdienstvrijheid wanneer niet-katholieken aan de macht zijn, maar dat minder urgent vinden wanneer katholieken het voor het zeggen hebben.)

De Brabantse Omwenteling was dus, niettegenstaande de deelname van ‘liberalen’, in hoge mate een katholieke aangelegenheid. Van der Noot, Van Eupen en hun aanhangers slaagden erin de liberale Vonckisten praktisch uit het bestuur

3 De interpretatie die ik hier geef van de Brabantse Omwenteling ligt in de lijn van een eigentijdse publicatie, nl. *Het begin van de Belgische Vrijheid* uit 1790. Zie ook Harry De Kok (red.), *Turnhout den eersten troost der staten*, Turnhout: Taxandria. Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van de Antwerpse Kempen, 1989.

4 J. Fruytier, 'Eupen, Petrus Johannes Simon van', in: *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, dl. 6, 1924, p. 494-497.

van de staat te werken. Maar door deze interne tegenstellingen onder de opstandelingen van 1789 stond de confederatie der Nederlandse Staten tamelijk zwak en hield ze slechts een klein jaar stand: bij het eerste Oostenrijks tegenoffensief ging ze eind 1790 ten onder. Doch ook het Oostenrijks bewind was geen lang leven meer beschoren. Na een ‘bevrijding’ door de legers van het revolutionaire Frankrijk in 1792 en een tweede Oostenrijkse herovering in 1793, wist uiteindelijk vanaf 1794 het Franse leger de Zuidelijke Nederlanden gedurende twee decennia te bezetten.

Met de slag van Turnhout is in 1789 een ‘traditie’ van opstanden tegen het Verlicht Despotisme begonnen, die leidde tot het ontstaan van België in 1830. De Brabantse Omwenteling, in het kader waarvan die slag plaatsvond, beschouw ik als een strijd voor godsdienstvrijheid, vooral van katholieken, tegen keizer-koster Jozef II. De Boerenkrijg van een klein decennium later, die vooral in de Antwerpse Kempen en in Klein-Brabant en ook wel in de Ardennen (in het huidige Groothertogdom Luxemburg) gevoerd werd, was nog veel duidelijker een zaak van katholieken⁵. Door de slag van Fleurus in 1794 waren de Zuidelijke Nederlanden geannexeerd bij Frankrijk. Het Directoire, het vijfkoppige college dat Frankrijk en bezette gebieden bestuurde van 1795 tot 1799, voerde, zogezegd geïnspireerd door de Verlichting, de Godsdienst van de Rede in, en vaardigde antikatholieke wetten uit, die helemaal in de lijn lagen van wat Jozef II reeds had gedaan: priesters moesten een eed van trouw aan de grondwet afleggen, kerken en kerkelijke goederen werden aangeslagen en als openbaar bezit verkocht, kloosterorden werden afgeschaft en een republikeinse kalender werd ingevoerd. De conscriptie, de militaire dienstplicht, die in 1798 werd ingevoerd, gaf aanleiding tot een opstand vooral van de plattelandsbevolking, die streed ‘Voor Outer en Heerd’ (voor altaar en haard, voor geloof en gezin), een leuze die – in het Latijn evenwel: ‘Pro aris et focus’ – ook al bij de Brabantse Omwenteling werd gebruikt. Hiermee werd te kennen gegeven dat de Boerenkrijg behalve tegen de conscriptie, die jonge mannen wegrukte uit hun gezin, allereerst gevoerd werd om de godsdienst te verdedigen⁶.

5 Jan Goris (ed.), *Voor Outer en Heerd. De Boerenkrijg in de Antwerpse Kempen 1798*, Turnhout: Brepols, 1998, 243 p. Vgl. *De Canon van Vlaanderen*, Gent: Borgerhoff & Lamberigts, 2023, p. 156-159.

6 Marcel Gielis, ‘Het conflict tussen kerkelijke tradities en revolutionaire kerkpolitiek op het einde van het Ancien Régime en tijdens de Franse periode (1780-1815)’, in: Jan Goris (ed.), *Voor Outer en Heerd. De Boerenkrijg in de Antwerpse Kempen 1798*, Turnhout: Brepols, 1998, p. 47-76; M. Gielis, ‘Voor Outer en/of Heerd? Het religieuze motief in de Boerenkrijg (1798)’, in: *Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde. Provinciebestuur van Antwerpen. Jaarboek 1996-1998*, 9 (1999), p. 224-242; Marcel Gielis, ‘Besloten tijd, Boerenkrijg en Concordaat. Kerk en religie tijdens de Franse periode’, in: J.-M. Goris (ed.), *De Boerenkrijg (1798) in de Antwerpse en Limburgse Kempen en Noord-Brabant*, Turnhout, 1999, p. 107-164 (Centrum voor de Studie van Land en Volk van de Kempen. Nr. 11 [= Verslagboek van het Boerenkrijgcongres van het Centrum op 26 september 1998]); zie ook M. Gielis, ‘De Brabantse Omwenteling (1789) versus de Franse Revolutie (1789) of pleidooi voor een (r)evolutie vanuit de traditie. Beschouwingen over het oude hertogdom Brabant in de tijd rond 1800 n.a.v. het verschijnen van de Geschiedenis van Brabant’, in: *Provinciale Com-*

De herdenking van de Boerenkrijg in 1998 was verre van unaniem: behalve historici die de Boerenkrijg herleidden tot een strijd tegen de conscriptie, waren er ook vrijzinnige historici, die juist omdat de Boerenkrijg religieus van inspiratie was, enigszins weigerachtig tegenover een herdenking ervan stonden. Doch volkomen terecht heeft de Antwerpse gedeputeerde Ludo Helsen erop gewezen dat die Boerenkrijg een vrijheidsstrijd was, namelijk een strijd voor godsdienstvrijheid⁷. Men zou men kunnen zeggen dat er in de Kempen weerwerk werd geboden aan het totalitarisme van de Franse Revolutie, dat in de Vendée al had geleid tot de eerste moderne volkerenmoord (de welhaast ‘industriële’ moord op grote schaal door het tot zinken brengen van schepen met gevangenen op de Seine voor Nantes).

Napoleon Bonaparte, die in 1799 door een staatsgreep aan de macht was gekomen, sloot op 15 juli 1801 met paus Pius VII een Concordaat, waarin bepaald werd dat de verkochte kerkelijke goederen weliswaar in het bezit bleven van de nieuwe eigenaars, maar dat daartegenover stond dat de kerken over het algemeen opnieuw ter beschikking zouden gesteld worden van de eredienst en beheerd worden door de kerkfabrieken, die door de overheid gesubsidieerd zouden worden, en dat bisschoppen en parochiepriesters door de staat zouden bezoldigd worden. Door het Concordaat wist Napoleon de verhouding van de staat tegenover de Kerk op een blijvende manier te regulariseren. Toch kwam het nadat hij 1809 de pauselijke staten geannexeerd had en door de paus geëxcommuniceerd was geworden, opnieuw tot een vorm van verzet in de lijn van de Boerenkrijg: vele pastoors weigerden voortaan het *Domine, salvum fac imperatorem nostrum Napoleonem*, waarmee de zondagse hoogmis werd besloten, te zingen.

In de tijd van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830) nam ook koning Willem I ten aanzien van de katholieke Kerk maatregelen die gelijkenis vertonen met die van Jozef II. Hij streefde er naar om de katholieke colleges en kleinseminaries te vervangen door athenea, die door de staat ingericht werden. En zoals Jozef II moeide ook hij zich met de priesteropleiding: in plaats van in de seminaries van de diverse bisdommen zou die voortaan moeten gebeuren in het Collegium Philosophicum, dat tot stand kwam op praktisch dezelfde locatie als het Seminarie-Generaal van Jozef II. Vanaf 1825 kwamen

missie voor Geschiedenis en Volkskunde. Provincie Antwerpen. Jaarboek 2004-2005, 16 (2006), p. 222-249. Ik ben er mij van bewust dat met mijn stelling dat de betekenis van de Franse Revolutie in cultureel en religieus opzicht moet gerelativeerd worden, heel wat geschiedtheoretische problemen verbonden zijn; in het laatste van de vermelde artikelen ga ik er uitdrukkelijk op in. Daarin heb ik er op gewezen dat iedere interpretatie van het verleden - en met Aron aanvaard ik dus dat er vanuit wetenschappelijk standpunt principieel meerdere interpretaties mogelijk zijn - steeds verbonden is met een bepaalde waardering van het verleden. Omwille van het levensbeschouwelijk pluralisme in onze maatschappij, is een pluraliteit van interpretaties van het verleden onvermijdelijk.

⁷ Goris (ed.), *Voor Outer en Heerd*, p. 7-9.

zoals in 1789 katholieke traditionalisten, die zich evenwel omgevormd hadden tot 'liberale' katholieken – wat in eerste instantie betekent dat ze vrijheid van godsdienst opeisten van de staat –, tegen deze onderwijshervormingen in verzet, wat leidde tot de Belgische Revolutie van 1830, die meer succesrijk was dan de Brabantse Omwenteling van 1789. Immers, vanaf 1829 waren de katholieken die streeden voor godsdienstvrijheid gaan samenwerken met de liberalen, die opkwamen voor vrijheid van meningsuiting evenals, in de lijn van hun voorman Louis de Potter, voor persvrijheid, terwijl er 40 jaar tevoren een onoverbrugbare tegenstelling was blijven bestaan tussen de katholieken en de toenmalige liberalen, de Vonckisten. Zodoende hebben de revolutionairen van 1830 het beter gedaan dan die van 1789 want men kan inderdaad moeilijk ontkennen dat er een verband is tussen godsdienstvrijheid en vrijheid van meningsuiting.

De stelling die ik hier verdedigd heb, nl. dat er continuïteit tussen opeenvolgende vormen van het Verlicht Despotisme evenals tussen de opeenvolgende verzetsbewegingen daartegen, is natuurlijk voor betwisting vatbaar. Sommigen zullen zelfs beweren dat opstand van 1830 eigenlijk een liberale revolutie is en dus helemaal niet in continuïteit met de Brabantse Omwenteling en de slag van Turnhout staat. Ik denk echter dat men er niet naast kan kijken dat de katholieken reeds in 1825 oppositie voerden tegen Willem I, hoewel zij geen afscheiding wilden⁸, en de liberalen er zich slechts in 1829 bij aangesloten hebben. En wanneer men zegt dat 1830 toch een liberale revolutie is, omdat Charles Rogier en zijn geestesgenoten het voortouw hebben genomen en, door op 4 september 1830 met een gewapende bende vanuit Luik op te rukken naar Brussel en er het stadhuis te bezetten, de revolutie van de katholieken gekaapt hebben, geeft men impliciet toe dat de oorsprong van België ligt in de 'katholieke' strijd voor godsdienstvrijheid.

In de hoop op hereniging spiegelde Nederland, waar sinds de Unie van Utrecht (1579) wel gewetensvrijheid bestond, zich na 1830 aan België en voerde door de grondwet van 1848 ook de godsdienstvrijheid in, hoewel er nog altijd een verschil bleef. Dit blijkt heel duidelijk uit wat we zagen gebeuren in de 19de eeuw en ook nog diep in de 20ste, wanneer de Noord-Brabanders – *Over de grens*, zoals de titel luidt van het boek van Marc Wingens⁹ – op bedevaart kwamen naar Scherpenheuvel: zij vormden slechts op het ogenblik dat zij de Belgische bodem betraden een processie, ontrolden hun vaandels, haalden hun paternoster

8 Dit blijkt duidelijk uit de houding van de katholieke voorman Etienne Constantin de Gerlache, die niet deelnam aan de septemberrevolutie in Brussel, maar met een delegatie andere parlementsleden naar Den Haag trok om daar te gaan onderhandelen over een bestuurlijke scheiding. Overigens nam ook de liberale voorman Rogier, toen hij eerste minister van het onafhankelijke België was, initiatieven om met Nederland een confederatie te vormen.

9 Marc Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*, Nijmegen: SUN, 1994, ISBN 9061684129, 304 p.

uit hun zak, begonnen hardop te bidden en uit volle borst te zingen, want dát is godsdienstvrijheid in België¹⁰.

Dit wijst op een blijvend verschil tussen België en de buurlanden in de opvatting van godsdienstvrijheid. In onderscheid met de Franse 'laïcité' laat de Belgische wet inzake godsdienstvrijheid geloofsuitingen in het openbaar (zoals processies) toe wanneer het politiereglement gerespecteerd wordt. Ook in Nederland werden aan uitingen van godsdienstigheid in de openbare ruimte min of meer zoals in Frankrijk beperkingen opgelegd. Tot in 1983 gold in Nederland een processieverbod voor de katholieke bevolking. Processies konden wel doorgaan bv. op een kerkhof. Een gevolg van het processieverbod is ook het ontstaan van de Stille Ommegang in Amsterdam, een processie die niet als zodanig herkenbaar is.

Antonius van Gils

In enkele artikelen¹¹ en in een documentaire film¹² over de laatste theologieprofessor van de oude Leuvense universiteit en eerste Bossche seminariepresident Antonius van Gils, heb ik mij verzet tegen de gebruikelijke interpretatie van de geschiedenis van de Nederlanden, waarin aan de Franse Revolutie een beslissende rol wordt toegekend. Vanuit een kerkhistorisch standpunt kan mijns inziens de betekenis van de Franse Revolutie gerelativeerd worden, omdat er een grote continuïteit is tussen het pre- en het postrevolutionaire katholicisme.

Zo blijkt uit leven en werken van Antonius van Gils (Tilburg 1758-Herlaar 1834) dat er in de katholieke Kerk wat opvattingen en spiritualiteit betreft een fundamentele continuïteit is, ondanks de ingrijpende veranderingen die er rond 1800 gebeuren bijvoorbeeld in de verhouding van Kerk en staat. Na het voltooiën van de artesfaculteit – als primus van zijn jaar – ging Van Gils theologie studeren, wat betekent dat hij meteen koos voor een geestelijke levensstaat. Na zijn theologiestudies zou Van Gils als voormalige primus in 'normale' omstandigheden zelf professor geworden zijn in de faculteit der godgeleerdheid. Doch we zijn hier in de tijd dat zogenaamde verlichte hervormingen van Jozef II danig de organisch gegroeide, en op dat ogenblik na eeuwen van kersteningsoffensieven, van religie doordrongen (plattelands)samenleving verstoorden en in 1786 te Leuven het Seminarie-Generaal had opgericht. Van Gils weigerde professor

10 C. Caspers en M. Gielis. 'Scherpenheuvelbedevaarten uit Noord-Brabant, in het bijzonder de (doods)kistprocessie van Breda', in: P.H.A.M. Abels, E.H. Bary, A.J.A. Bijsterveld, O. Thiers (red.), *Van tweeën één. Kerk en West-Brabant door de eeuwen heen*, Delft 2001, p. 115–148.

11 In meerdere van de reeds in voetnoot 5 genoemde publicaties ga ik in op leven en werken van Antonius van Gils.

12 *Over de grenzen van het geloof. Primus Antonius van Gils tussen Revolutie en Restauratie*, DVD-film t.g.v. 250 jaar Antonius van Gils, 's-Hertogenbosch: Sonnius Priesterfonds, 2008.

te worden aan deze instelling en gaf er de voorkeur aan kapelaan te worden in Noord-Brabant. Deze keuze is bepalend voor het verdere leven van Van Gils. Eigenlijk trad hij hiermee toe tot de oppositie tegen de 'verlichte' hervormingen en tegen allerlei vormen van ingrijpen van de staat in het leven van de Kerk.

Doch juist als opposant van keizer-koster Jozef II werd Van Gils enkele jaren later, na de Brabantse Omwenteling, toch nog theologieprofessor in Leuven. Nadat in 1795 de Fransen het huidige België ingelijfd hebben, werd Van Gils een van de leiders van het verzet tegen de godsdienstpolitiek van de Franse republiek, die 'verlichte' hervormingen doorvoerde in de lijn van die van Jozef II. In enkele pamfletten bestreed Van Gils deze hervormingen. De Fransen hieven in 1797 de universiteit van Leuven op; de laatste rector, de theologieprofessor Jean-Joseph Havelange, werd gedeporteerd naar Frans-Guyana, waar hij de marteldood zou sterven. De opheffing van de universiteit verhinderde dat Van Gils promoveerde tot doctor in de theologie. Eind 1797 trok hij terug naar zijn geboortestreek. Begin 1798 stichtte hij in 's-Hertogenbosch een seminarie, dat het jaar daarop verhuisde naar het kasteel te Herlaar. In hetzelfde jaar als Van Gils zijn seminarie stichtte nam in de Zuidelijke Nederlanden het verzet tegen de Fransen een gewelddadige vorm aan (wat Van Gils blijkens de door hem gepubliceerde pamfletten duidelijk niet gewild heeft): de Boerenkrijg.

Vanaf 1799 bracht consul en later keizer Napoleon Bonaparte enige rust en kon Van Gils zich aan de wetenschap wijden. Hij schreef in 1800 een fundamenteel-theologisch traktaat over de verhouding van het christendom tegenover de Verlichting. Hierin pleit hij voor burgerlijke tolerantie, dit is de verdraagzaamheid die in een staatsbestel waarin verschillende confessies bestaan, noodzakelijkerwijze moet beoefend worden; hij onderscheidt deze burgerlijke tolerantie wel van de theologische, die bestaat in de overtuiging dat alle godsdiensten gelijk zijn en die voor een katholiek theoloog onaanvaardbaar is. Niettemin is dit traktaat een vroeg pleidooi voor godsdienstvrijheid, zoals die ietwat later door Belgische liberaal-katholieken zal opgevat worden.

Vanaf 1806 werd Nederland gedurende vier jaar een koninkrijk onder Lodewijk Napoleon, de broer van keizer Napoleon. Van Gils koesterde ook tegenover koning Lodewijk Napoleon enig wantrouwen. Doch in 1809 maakte de vorst een reis door Noord-Brabant en bracht hij een bezoek aan het seminarie van Herlaar. Bij die gelegenheid leerde Van Gils de zegeningen van godsdienstvrijheid én ook van overheidssteun kennen. Het zou verder onderzocht moeten worden in hoeverre deze ervaring invloed heeft uitgeoefend op het latere denken van Van Gils over de verhouding van Kerk en Staat. Alleszins is de tijd van de stichting van het seminarie tot het einde van het koninkrijk van Lodewijk Napoleon de meest voorspoedige periode in het leven van Van Gils.

De moeilijkheden begonnen echter opnieuw wanneer Napoleon in 1810 Nederland inlijfde bij zijn keizerrijk. Zoals reeds sinds enkele jaren het geval was in de naburige Antwerpse Kempen weigerden toen ook in Noord-Brabant priesters voor de door de paus geëxcommuniceerde keizer het *Domine salvum fac* te zingen. Behoudens het al dan niet gebruik van geweld ligt het verzet van pastoors tegen Napoleon helemaal in de lijn van de Boerenkrijg. In het vicariaat 's-Hertogenbosch was Van Gils een van de drijvende krachten achter het verzet tegen Napoleons kerkelijke bemoeienissen en dit leverde hem meer dan een jaar ballingschap in Frankrijk op.

Tijdens de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk was er relatieve rust op het kerkpolitieke front en kon Van Gils zich weer wijden aan de studie van bijbel en bisdomgeschiedenis. Op het einde van zijn leven echter kreeg hij toch nog weer een strijd te leveren. Van koning Willem I werd gezegd dat hij zich wat zijn godsdienstpolitiek betreft “*coucha dans le même lit que Bonaparte*”, met andere woorden in hetzelfde bedje ziek was als andere keizers-koster. Toen Willem I in 1825 te Leuven het Filosofisch College oprichtte, zag Van Gils hierin een exacte kopie van het Seminarie-Generaal van Jozef II en speelde hij een grote rol in de oppositie daartegen, vooral door zijn contacten met de Mechelse aartsbisschop François-Antoine de Méan de Beurieux en zijn invloed op zijn pupil Cornelis van Bommel, die bisschop van Luik was geworden. Dit leidt ons tot de intrigerende vraag van de verhouding van Van Gils tegenover de Belgische Opstand, die een gevolg was van het ‘monsterverbond’ van de liberaal-katholieken, die ijverden voor vrijheid van godsdienst en onderwijs, en de liberalen, die ijverden voor andere burgerlijke vrijheden zoals vrijheid van pers en meningsuiting. Er is zeker een groot verschil tussen het streven van de katholieken naar hervormingen binnen het Verenigd Koninkrijk, zoals we dat niet alleen bij Van Gils, maar ook bij de katholieke politieke voorman Etienne-Constantin de Gerlache zien, en het streven van een aantal (vooral Luikse) extremisten naar afscheiding van het huidige België. Maar het blijft een feit dat de katholieke traditionalisten, die dan liberale katholieken waren geworden, sinds 1825 in verzet waren tegen Willem I, terwijl het zogenaamde monsterverbond met de liberalen slechts in 1829 werd gesloten. Alhoewel dus anders dan de Brabantse Omwenteling van 1789 en de Boerenkrijg van 1798 de Belgische Omwenteling van 1830 geen uitsluitend katholieke aangelegenheid meer was, is het aandeel van de katholieken hierin allesbehalve verwaarloosbaar. En de Omwenteling van 1830 leidde alleszins tot een staat waarin voor het eerst in de (continentale Europese) geschiedenis de verhouding van Kerk en staat tamelijk bevredigend geregeld werd en tegemoet werd gekomen aan het verlangen van de katholieken naar vrijheid van godsdienst en onderwijs. Hoewel Van Gils in de laatste jaren van zijn leven - vanaf ca. 1829 - om gezondheidsredenen een meer teruggetrokken be-

staan leidde in het seminarie van Herlaar en zich niet meer in het openbaar uitte, kunnen we gezien zijn vroeger activiteiten en publicaties veronderstellen dat het streven van de Belgische liberaal-katholieken op zijn instemming kon rekenen.

Actuele betekenis van de strijd voor godsdienstvrijheid

Vanuit de geschiedenis van de strijd voor godsdienstvrijheid zoals ik die geschetst heb, kan verklaard worden dat (erkende) godsdiensten in België genieten van een gunstig régime: eigenlijk geldt in België (zoals in de regio Alsace-Moselle) nog altijd de regeling van het Concordaat van 1801, terwijl die in (de rest van) Frankrijk is afgeschaft door de wet-Combes van 1905. Weliswaar staat deze regeling ook in België sinds ongeveer een halve eeuw danig onder druk. Op de eerste plaats is er in onze huidige gesecculariseerde cultuur een wijdverspreide opvatting dat godsdienstvrijheid eigenlijk hetzelfde is als de Franse *laïcité*, die op openbaar terrein geen uitingen van godsdienstigheid toelaat, en bestaat er daarnaast een sterke tendens om de godsdienstvrijheid te beperken en ook in België de Franse *laïcité* in te voeren. En door de sterke afname van het aantal praktiserende katholieken is er niet alleen het probleem gerezen van de te grote en lege kerken die een neven- of herbestemming moeten krijgen, maar is er ook meer kritiek gekomen op het systeem van financiering van kerken, waar over het algemeen nog maar heel weinig kerkgangers naar de 'zondagsmis' komen.

Maar daartegenover staat dat, zoals demografen al in de jaren 1960-70 voorspelden, door de migratie het aantal aanhangers van een of andere religie in onze maatschappij sinds de laatste eeuwewende is toegenomen. Daardoor zijn er in België ook enkele erkende godsdiensten (en religieuze gemeenschappen¹³), die door de belastingbetaler bezoldigd worden, bijgekomen, wat niet overal op gejuich onthaald is. (Overigens is er ook in Nederland kritiek wanneer er plots een moskee in het straatbeeld verschijnt).

In een boek uit 2009 poogde Jean-Marie Dedecker, toen kopstuk van de extreemrechtse, neoliberale partij LDD (Lijst Dedecker), aan te tonen dat immigratie een bedreiging vormt voor de seculiere maatschappij¹⁴. Dit vormde voor *De Standaard* de aanleiding om een dubbelinterview met Dedecker en Meyrem Almaci, een politica van Groen met migratieroots en moslimachtergrond, die desalniettemin voor het Katholiek Onderwijs Vlaanderen gewerkt heeft, te publiceren¹⁵. Dedecker stelt het in dit interview zo voor alsof de islam de plaats

13 Voor de erkenning van lokale godsdienstige gemeenschappen is thans Vlaanderen bevoegd.

14 Jean-Marie Dedecker, *Hoofddoek of blinddoek? De migratie ontsluit*, Leuven: Uitgeverij Van Halewyck, 2009, 176 p.

15 Lieven Sioen, 'Jean-Marie Dedecker ontsluit de migratie: "God is de concurrent van de mensenrechten"', in: *De Standaard*, 10 oktober 2009

heeft ingenomen van de machtige katholieke Kerk uit de tijd van de verzuiling. Volgens hem gebruiken de moslims – of liever de moslima's – de hoofddoek als instrument om “het seculiere karakter van de staat uit te hollen”. Terwijl Dedecker daarom integratie gelijkstelt met assimilatie, laat Almaci opmerken dat niet iedere moslim een fundamentalist is en dat “integreren een tweerichtingsverhaal, met als basis de mensenrechten”, is.

Wanneer de interviewer dan laat opmerken dat Dedecker eigenlijk “pleit voor het Franse model van ‘laïcité’, de absolute seculiere staat”, ontstaat er een interessante discussie waarin Dedecker nogmaals bevestigt dat hij wil “dat religie compleet uit het publieke terrein verdwijnt” en Almaci heel duidelijk aangeeft waarin de typisch Belgische opvatting van godsdienstvrijheid bestaat: “De Franse lekenstaat druist in tegen onze traditie. De scheiding tussen kerk en staat was hier nooit absoluut. De erediensten worden gesubsidieerd, er is vrij onderwijs, het *Te Deum* wordt in een kerk gevierd. Democratie en religie zijn verzoenbaar.” In dit interview geeft Almaci te kennen dat ze eigenlijk veel beter geïntegreerd is in onze cultuur dan extreemrechtse politici zoals Dedecker.

Hoewel het natuurlijk mogelijk is dat in België de grondwet gewijzigd wordt en een seculiere staat naar Frans model wordt ingevoerd, zijn er zeker sterke argumenten voor het behoud van de thans bestaande vorm van godsdienstvrijheid. Dat is duidelijk gebleken toen recentelijk enkele lokale kerken erkend werden¹⁶. Een van deze geloofsgemeenschappen is de orthodoxe kerk van de Heilige Georgios, die sinds 2019 gebruik maakt van de Heilig-Hartkerk in Turnhout¹⁷. Door de erkenning krijgt deze gemeenschap de financiële middelen om goed zorg te dragen voor het kerkgebouw, wat leidt tot grote vreugde niet alleen bij de leden van de orthodoxe parochie, maar ook bij het katholieke kerkbestuur.

Dr. Marcel Gielis (*1948) studeerde filosofie, geschiedenis en theologie. Van 1976 tot 2013 doceerde hij Geschiedenis van Kerk en Theologie aan de TFT/FKT van de Universiteit van Tilburg; hij is ook docent aan het SJC. Sinds 2013 is hij als gastprofessor verbonden aan de Faculteit Theologie van de KU Leuven. Als theoloog schreef hij over het kerkelijk leergezag, de ambtsproblematiek, het katholieke onderwijs, liturgische muziek en de verhouding literatuur en geloof. Hij is voorzitter het *Dauidsfonds Turnhout* en redactie-lid van *Taxandria*, *Augustiniana* en van *Communio*.

16 ‘Zes nieuwe lokale geloofsgemeenschappen erken in Vlaanderen’, in: *VRT NWS*, 7 juni 2023.

17 ‘Orthodoxe kerk in Turnhout krijgt erkenning als geloofsgemeenschap’, in: *Gazet van Antwerpen*, 7 juni 2023